



تاریخ تفسیر قرآن

(معرفی تفاسیر، مفسران و تطورات تفسیری
قرن های چهارم، پنجم و ششم هجری قمری)

جلد دوم

علی اکبر بابایی
علیرضا عظیمی فر
اعظم فرجامی
حیدرعلی رستمی نجف آبادی

پاییز ۱۳۹۹

بابایی، علی اکبر، ۱۳۳۳ -

تاریخ تفسیر قرآن / علی اکبر بابایی، علیرضا عظیمی فر، اعظم فرجامی و حیدرعلی رستمی نجف‌آبادی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، ۱۳۹۹.

بیست، ۴۹۶ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۵۵۲: قرآن پژوهی؛ ۷۷، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام؛ ۱۵۰۳: علوم قرآنی؛ ۷۴)

ISBN: 978-964-778-884-7 (ج ۱)

بها: ۵۹۰۰۰۰ ریال

ISBN: 978-600-298-301-5 (ج ۲)

بها: ۶۴۵۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فایا (ج. ۱، چاپ دوم).

ج. ۱ (چاپ اول: پاییز ۱۳۸۷). ج. ۲ (چاپ اول: ۱۳۹۹) (فیبا).

چاپ دوم.

عنوان دیگر: تاریخ تفسیر قرآن کریم.

کتابنامه، ص. [۴۱۳] - ۴۳۳: همچنین به صورت زیرنویس.

مندرجات: ج. ۱. از عصر رسالت تا پایان عصر غیبت صغرا (۳۲۹ ق.) - ج. ۲. معرفی تفاسیر و مفسران و تطورات تفسیری قرن‌های چهارم، پنجم و ششم هجری قمری.

نمایه.

۱. تفسیر -- تاریخ. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.

۲۹۷/۱۹

BP۹۲/ب۲ت ۱۳۹۰

۱۱۹۷۰۸۶



تاریخ تفسیر قرآن (جلد دوم)

مؤلفان: علی اکبر بابایی (دانشیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)، علیرضا عظیمی فر (محقق حوزه علمیه قم)، اعظم فرجامی (عضو هیئت علمی دانشگاه رازی) و حیدرعلی رستمی نجف‌آبادی (عضو هیئت علمی دانشکده اصول دین قم) ناشران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام

صفحه‌آرایی: محمد عسگری

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۹

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۶۴۵۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ، و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۰۲۵-۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.ب. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

قم: خیابان شهدا، کوی ۲۴ (ممتاز)، پلاک ۳۸، صندوق پستی ۳۷۱۸۵-۶۵۵، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام،

تلفن و نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۲۳۲۶. همراه: ۰۹۱۲۲۵۲۶۷۰۶. فروشگاه تهران: ۰۶۶۴۶۶۱۲۱

emapik@chmail.ir

www.hatif.ir

پایگاه اطلاع‌رسانی و فروش اینترنتی:

سخن ناشران

نیاز گسترده جوامع علمی حوزوی و دانشگاهی به منابع و متون درسی در رشته‌های علوم انسانی، حقیقتی انکارناپذیر است. برای رفع این نیاز، مراکز پژوهشی با توجه به محدودیت‌های موجود، می‌توانند با یاری و همکاری یکدیگر، آثار مشترکی تدوین و ارائه کنند تا افزون بر ارتقای کمی و کیفی پژوهش‌ها، از تکرار و موازی‌کاری جلوگیری شود. از این‌رو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام برای نیل به هدف یادشده، ششمین کار مشترک خود را با عنوان *تاریخ تفسیر قرآن جلد دوم* به جامعه علمی تقدیم می‌کنند.

این کتاب به عنوان منبع درسی برای دانشجویان رشته الهیات، گرایش‌های تفسیر، علوم قرآنی، و علوم قرآن و حدیث در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد و دیگر علاقه‌مندان به حوزه دانش تفسیر و معارف قرآن تألیف شده است. امید است مورد عنایت استادان و صاحب‌نظران قرار گیرد و با پیشنهادهای اصلاحی و راهگشای خود ما را در جهت ارتقای کیفی کتاب پیش رو و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

در پایان لازم می‌دانیم از مؤلفان گرامی اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین علی‌اکبر بابایی، حجت‌الاسلام علیرضا عظیمی، دکتر اعظم فرجامی و دکتر حیدرعلی رستمی سپاسگزاری کنیم.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱
فصل چهارم: تفسیر در هفت دهه آغازین عصر غیبت کبرا (۳۳۰-۴۰۰ق).....	۵
الف) کتاب‌های تفسیری موجود.....	۸
۱. غریب القرآن / سجستانی (۳۳۰ق).....	۹
۲. تأویلات اهل السنّة / ماتریدی (۳۳۳ق).....	۱۴
۳. معانی القرآن الکریم / نحّاس (۳۳۸ق).....	۱۶
۴. اعراب القرآن / پیشین.....	۲۰
۵. الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم / پیشین.....	۲۴
۶. تفسیر القرآن / نعمانی (زنده تا ۳۴۲ق).....	۲۵
۷. احکام القرآن / جصاص (۳۷۰ق).....	۲۹
۸. اعراب ثلاثین سورة من القرآن الکریم / ابن خالویه (۳۷۰ق).....	۳۳
۹. تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم (۳۷۵ق).....	۳۵
۱۰. الحجّة فی علل القراءات السبع / ابوعلی فارسی (۳۷۷ق).....	۴۰
۱۱. اعراب القرآن فی ما اغفله الزجاج عن المعانی / پیشین.....	۴۳
۱۲. تفسیر ابی الحسن الرمانی (۳۸۴ق).....	۴۴
۱۳. تفسیر ابن فارس (۳۹۵ق).....	۴۶
۱۴. «الوجوه و النظائر» یا «وجوه القرآن و نظائره» / ابوهلال عسکری (زنده در ۳۹۵ق / احتمالاً متوفای ۴۰۰ق).....	۴۹
۱۵. «مختصر تفسیر ابن سلام» یا «تفسیر القرآن» / ابن ابی‌زمین (۳۹۹ق).....	۵۱
اهمیت و فایده این تفسیر.....	۵۴
ب) کتاب‌های تفسیری مفقود.....	۵۶
۱. جوامع التفسیر / ابن اشعث (حدود ۳۳۰ق).....	۵۶
۲. کتاب التفسیر عن علیؑ / جلودی (۳۳۲ق).....	۵۷
۳. ما نزل من القرآن فی امیر المؤمنینؑ / پیشین.....	۵۹

٤. تفسير الجلودى عن ابن عباس / پيشين ٥٩
٥. تفسير ابن عباس عن الصحابة / پيشين ٦٠
٦. كتاب التنزيل عن ابن عباس / پيشين ٦٠
٧. كتاب القراءات / پيشين ٦٠
٨. كتاب الناسخ و المنسوخ / پيشين ٦١
٩. تفسير القرآن / ابن عقدة (٣٣٣ق) ٦١
١٠. كتاب طرق تفسير قول ﷺ «أنا منذر و لكل قوم هاد» / پيشين ٦٢
١١. معانى القرآن و تفسيره و مشكله / ابن جراح (٣٣٤ق) ٦٢
١٢. «تفسير القرآن» يا «تفسير الخرقى» (٣٣٤ق) ٦٣
١٣. الشامل فى علم القرآن / صولى (٣٣٥ يا ٣٣٦ق) ٦٤
١٤. احكام القرآن / بيانى (٣٤٠ق) ٦٤
١٥. الناسخ و المنسوخ / پيشين ٦٥
١٦. «تفسير القرآن» يا «كتاب التفسير» يا «تفسير ابن الوليد» (٣٤٣ق) ٦٥
١٧. جوامع التفسير / صفوانى (٣٤٦ق) ٦٦
١٨. «كتاب التفسير» يا «تفسير القرآن» / ابن عبدك جرجانى (٣٤٧ق) ٦٧
١٩. تفسير القرآن / عسال (٣٤٩ق) ٦٨
٢٠. «كتاب التفسير» يا «تفسير ابن دول قمى» (٣٥٠ق) ٦٩
٢١. تفسير القرآن / صرام (٣٥٠ق) ٦٩
٢٢. غريب القرآن / ابوبكر بغدادى (٣٥٠ق) ٧٠
٢٣. شفاء الصدور فى تفسير القرآن / نقاش (٣٥١ق) ٧١
٢٤. الاشارة فى غريب القرآن / پيشين ٧١
٢٥. تفسير القرآن / ابن فرات نيشابورى (٣٥١ق) ٧٢
٢٦. «تفسير القرآن» يا «التفسير الكبير» / ابن سعيد نيشابورى (٣٥٣ق) ٧٢
٢٧. تاج المعانى فى تفسير سبع المثانى / منصور بن سعيد (زنده در ٣٥٣ق) ٧٢
٢٨. الانوار فى تفسير القرآن / ابن مقسم عطار (٣٥٤ق) ٧٣
٢٩. تفسير القرآن / قفال (٣٦٥ق) ٧٤
٣٠. مختصر تفسير الجبائى / ذهللى (٣٦٧ق) ٧٥
٣١. مختصر تفسير البلخى / پيشين ٧٥
٣٢. التقريب فى التفسير / الازهرى (٣٧٠ق) ٧٦
٣٣. تفسير المسعودى / ابوزيد مروزى (٣٧١ق) ٧٧
٣٤. تفسير «يا ايها الذين آمنوا اذا قمتم الى الصلاة...» / ابوعلى فارسى (٣٧٧ق) ٧٧

۷۸.....	۳۵. التَّبَعُ لكلام ابى على الجبائى فى التفسير / پيشين
۷۸.....	۳۶. «كتاب التفسير» يا «تفسير القرآن» / ابن صُبْر (۳۸۰ق)
۷۹.....	۳۷. «كتاب تفسير القرآن» يا «كتاب التفسير» / صدوق (۳۸۱ق)
۸۰.....	۳۸. مختصر تفسير القرآن / پيشين
۸۰.....	۳۹. كتاب الناسخ و المنسوخ / پيشين
۸۰.....	۴۰. «الأمثال» يا «امثال القرآن» / ابن جنيد (۳۸۱ق)
۸۲.....	۴۱. الجامع الكبير فى تفسير القرآن / رمانى (۳۸۴ق)
۸۳.....	۴۲. «احكام القرآن» يا «تفسير آيات الاحكام» / طالقانى (۳۸۵ق)
۸۳.....	۴۳. تفسير القرآن / ابن جرّو اسدى (۳۸۷ق)
۸۴.....	۴۴. الأمد فى علم القراءات / پيشين
۸۴.....	۴۵. «كتاب التفسير» يا «تفسير القرآن» / شَبُّوذى (۳۸۷ق)
۸۵.....	۴۶. الاشارة فى تلطيف العبارة فى علم القرآن / پيشين
۸۶.....	۴۷. الأستغناء فى تفسير القرآن / أدفوى (۳۸۸ق)
۸۷.....	۴۸. «التفسير الكبير» يا «تفسير القرآن» / ابوالفرج نهروانى (۳۹۰ق)
۸۸.....	۴۹. تأويل القرآن / پيشين
۸۸.....	۵۰. تفسير ابن جنّى (۳۹۲ق)
۸۹.....	۵۱. تفسير القرآن المجيد / جرجانى (۳۹۲ق)
۹۰.....	۵۲. جامع التأويل فى تفسير القرآن / ابن فارس (۳۹۵ق)
۹۰.....	۵۳. «تفسير القرآن» يا «تفسير خلف بن احمد» / ابن ليث سجستانى (۳۹۹ق)
۹۱.....	۵۴. «المحاسن فى تفسير القرآن» يا «تفسير العسكرى» (زنده در ۳۹۵ قمرى و احتمالاً متوفى ۴۰۰ قمرى).
۹۲.....	ج) مشخصات و ویژگی‌های تفسیر در این دوره.....
۹۲.....	۱. رواج تفسیرنویسى در میان همه مذاهب.....
۹۳.....	۲. مفقود بودن بیشتر آثار.....
۹۴.....	۳. وجود روش‌های تفسیری گوناگون و رواج بیشتر تفسیر ادبى.....
۹۴.....	۴. رواج نسبى استناد به حدیث.....
۹۵.....	۵. وجود گرایش تفسیری کلامی و فقهی.....
۹۵.....	۶. تألیف تفسیر موضوعی و رشد علمى تفسیر آیات الاحكام.....
۹۷.....	۷. گستره جغرافیایى تفسیر.....

۹۹.....	فصل پنجم: تفسیر در قرن پنجم (۴۰۱-۵۰۰ق)
۱۰۲.....	الف) کتاب‌های تفسیری موجود شیعه.....

١. حقائق التأويل في مشابه التنزيل / سيد رضی (٤٠٦ق) ١٠٢
٢. تلخيص البيان عن مجازات القرآن / پيشين ١٠٧
٣. «آثار تفسیری شیخ مفید» یا «تفسیر القرآن المجید المستخرج من تراث الشيخ المفید» (٤١٣ق) ١٠٨
٤. المصابيح في تفسير القرآن / وزير مغربی (٤١٨ق) ١١٠
٥. آثار تفسیری ابن سینا (٤٢٨ق) ١١٣
٦. آثار تفسیری در «الامالی» یا «غرر الفرائد» / سيد مرتضى (٤٣٦ق) ١١٥
٧. التبيان في تفسير القرآن / شيخ طوسی (٤٦٠ق) ١٢٠
٨. التهذيب في التفسير / ابن كرامه (٤٩٤ق) ١٢٤
٩. تنبيه العاقلین عن فضائل الطالبین / پيشين ١٢٦
- ب) كتاب های تفسیری موجود اهل تسنن ١٢٦
١. الغريبين / ابو عبید هروی (٤٠١ق) ١٢٧
٢. حقائق التفسير / سلمی (٤١٢ق) ١٢٩
٣. مشابه القرآن / عبدالجبار (٤١٥ق) ١٣٣
٤. تنزيه القرآن عن المطاعن / پيشين ١٣٥
٥. درة التنزيل و غرة التأويل في بيان الآيات المتشابهات... / خطيب اسكافي (٤٢٠ق) ١٣٥
٦. المدخل لعلم تفسير كتاب الله تعالى / ابونصر حدادی (حدود ٤٢٠ق) ١٤٠
٧. الموضح في التفسير / پيشين ١٤١
٨. الكشف و البيان / ثعلبي (٤٢٧ق) ١٤٢
٩. الناسخ و المنسوخ في القرآن / ابومنصور بغدادی (٤٢٩ق) ١٤٤
١٠. وجوه القرآن / حیری نیشابوری (٤٣٠ق) ١٤٥
١١. البرهان في تفسير القرآن / حوفی (٤٣٠ق) ١٤٨
١٢. الهداية إلى بلوغ النهاية / مكي (٤٣٧ق) ١٤٩
١٣. الايضاح لناسخ القرآن و منسوخه / پيشين ١٥١
١٤. تفسير المشكل من غريب القرآن على الإيجاز و الإختصار / پيشين ١٥٢
١٥. العمدة في غريب القرآن / پيشين ١٥٢
١٦. مشكل اعراب القرآن / پيشين ١٥٣
١٧. التفصيل الجامع لعلوم التنزيل / مهدي (حدود ٤٤٠ق) ١٥٣
١٨. التحصيل لفوائد كتاب التفصيل الجامع لعلوم التنزيل / پيشين ١٥٧
١٩. «النكت و العيون» مشهور به «تفسير الماوردي» (٤٥٠ق) ١٥٧
٢٠. القُرطِين / طَرْفِي (٤٥٤ق) ١٥٩
٢١. لطائف الاشارات / قشيري (٤٦٥ق) ١٦٠

۲۲. قصص القرآن و اسباب نزول آیات القرآن / هیصم نیشابوری (۴۶۷ق)..... ۱۶۳
۲۳. اسباب نزول القرآن / واحدی نیشابوری (۴۶۸ق)..... ۱۶۴
۲۴. «السیط فی تفسیر القرآن الکریم» یا «التفسیر البسیط» / واحدی نیشابوری..... ۱۶۵
۲۵. الوسیط فی تفسیر القرآن الکریم / پیشین..... ۱۶۷
۲۶. الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز / پیشین..... ۱۶۷
۲۷. «تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم» یا «تفسیر اسفراینی» (۴۷۱ق)..... ۱۶۸
۲۸. الوجوه و النظائر لالفاظ کتاب الله العزیز / دامغانی (۴۷۸ق)..... ۱۶۹
۲۹. شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی الآیات النازلة فی اهل البیت / حاکم حسکانی (حدود ۴۸۰ق)..... ۱۷۲
۳۰. «تفسیر القرآن» یا «تفسیر السمعانی» (۴۸۹ق)..... ۱۷۷
۳۱. «تفسیر التفاسیر» یا «تفسیر سورآبادی» (۴۹۴ق)..... ۱۷۸
- ج) تفسیرهای فارسی قرن پنجم از مؤلفان ناشناخته..... ۱۸۰
۱. تفسیر قرآن پاک..... ۱۸۰
۲. تفسیر قرآن مجید / کمبریج..... ۱۸۲
۳. چند برگ تفسیر قرآن عظیم..... ۱۸۳
۴. لسان التنزیل..... ۱۸۳
۵. تفسیری بر عشری از قرآن مجید..... ۱۸۴
۶. تفسیر مفردات قرآن..... ۱۸۴
- د) کتابهای تفسیری مفقود..... ۱۸۴
۱. احکام القرآن / باغانی (۴۰۱ق)..... ۱۸۵
۲. القصص و الاسباب التي نزل من أجلها القرآن / ابن فطیس (۴۰۲ق)..... ۱۸۵
۳. المدخل فی تفسیر القرآن / ابوالقاسم نیشابوری (۴۰۶ق)..... ۱۸۶
۴. التنزیل و ترتیبه / پیشین..... ۱۸۷
۵. «تفسیر القرآن» یا «التفسیر» یا «تفسیر ابن فورک» (۴۰۶ق)..... ۱۸۷
۶. تفسیر النبی ﷺ / ابن المحاملی (۴۰۷ق)..... ۱۸۸
۷. تفسیر الصحابة / پیشین..... ۱۸۹
۸. التفسیر الکبیر / ابن مردویه (۴۱۰ق)..... ۱۸۹
۹. مختصر تفسیر القرآن / قنازعی (۴۱۳ق)..... ۱۸۹
۱۰. تفسیر غرائب القرآن / هروی (۴۱۴ق)..... ۱۹۰
۱۱. المحيط / قاضی عبدالجبار (۴۱۵ق)..... ۱۹۰
۱۲. تفسیر القرآن / ابوالفرج (۴۱۵ق)..... ۱۹۱
۱۳. التفسیر الکبیر / میرک بلخی (۴۱۶ق)..... ۱۹۲

١٤. تفسير القرآن / زهراوى (٤١٧ق)..... ١٩٢
١٥. تفسير غريب القرآن و تأويله على الاختصار / تجيبى (٤١٩ق)..... ١٩٣
١٦. تفسير آية ١٠٦ مائده / ابن اسلمى (پس از ٤٢٠ق)..... ١٩٣
١٧. عيون التفاسير / حَبْرَى (٤٢٦ق)..... ١٩٤
١٨. تفسير القرآن / معافرى (٤٢٩ق)..... ١٩٤
١٩. البيان فى اعراب القرآن / پيشين..... ١٩٤
٢٠. التفسير / ابومنصور بغدادى (٤٢٩ق)..... ١٩٥
٢١. الاستغناء فى تفسير القرآن / ابن رامين (٤٣٠ق)..... ١٩٥
٢٢. الكفايه فى التفسير / حيرى نيشابورى (٤٣٠ق)..... ١٩٥
٢٣. انتزاعات القرآن / عميدى (٤٣٣ يا ٤٤٣ق)..... ١٩٦
٢٤. تفسير القرآن / ابوذر هروى (٤٣٤ق)..... ١٩٦
٢٥. التفسير الكبير / ابن حَيَّوَه (٤٣٨ق)..... ١٩٧
٢٦. التحصيل فى تفسير القرآن / ابوحفص اندلسى (٤٤٠ق)..... ١٩٧
٢٧. التفصيل فى تفسير القرآن / پيشين..... ١٩٨
٢٨. التفسير / ابن طراز بغدادى (٤٤٢ق)..... ١٩٨
٢٩. «البرهان فى تفسير القرآن» يا «تفسير ابوالفتح ديلمى» (٤٤٤ق)..... ١٩٨
٣٠. العهد الأکید فى تفسير القرآن المجيد / پيشين..... ١٩٩
٣١. البستان فى تفسير القرآن / سَمَان (٤٤٥ق)..... ١٩٩
٣٢. مجمع البحرين فى التفسير / ازجى (٤٤٥ق)..... ٢٠٠
٣٣. ضياء القلوب فى التفسير / ابوالفتح رازى (٤٤٧ق)..... ٢٠٠
٣٤. تقريب الغريبين / پيشين..... ٢٠١
٣٥. المرشد المنتخب من غرر الفوائد / كَرَاجَكِى (٤٤٩ق)..... ٢٠١
٣٦. التفسير / نجاشى (٤٥٠ق)..... ٢٠٢
٣٧. تفسير القرآن العظيم / محمدبن سلامة (٤٥٤ق)..... ٢٠٢
٣٨. اعراب القرآن / سَرَقُسطى (٤٥٥ق)..... ٢٠٢
٣٩. العنوان فى القراءات / پيشين..... ٢٠٣
٤٠. التفسير الكبير / ابن ابى طيب نيشابورى (٤٥٨ق)..... ٢٠٣
٤١. التفسير الاوسط / پيشين..... ٢٠٤
٤٢. التفسير الصغير / پيشين..... ٢٠٤
٤٣. البيان فى علم القرآن / جرجانى (٤٥٨ق)..... ٢٠٤
٤٤. التفسير / ابومسلم اصفهانى (٤٥٩ق)..... ٢٠٤

- ٢٠٥.....٤٥. التفسير / ابن افسس (٤٦٠ق).....
- ٢٠٥.....٤٦. البيان فى تأويلات القرآن / ابن عبدالبرّ (٤٦٣ق).....
- ٢٠٥.....٤٧. التيسير فى علم التفسير / قشيري (٤٦٥ق).....
- ٢٠٦.....٤٨. التفسير / نسوى (٤٧٠ق).....
- ٢٠٦.....٤٩. شرح الفاتحه / جرجانى (٤٧٤ق).....
- ٢٠٦.....٥٠. التفسير / باجى (٤٧٤ق).....
- ٢٠٧.....٥١. عيون المسائل / ابومعشر طبرى (٤٧٨ق).....
- ٢٠٧.....٥٢. الدرر فى التفسير / پيشين.....
- ٢٠٧.....٥٣. تفسير القرآن / امام الحرمين (٤٧٨ق).....
- ٢٠٧.....٥٤. برهان العميدى / فرزدقى (٤٧٩ق).....
- ٢٠٨.....٥٥. الاكسير فى علم التفسير / پيشين.....
- ٢٠٨.....٥٦. كتاب البسملّة و شرحها / پيشين.....
- ٢٠٨.....٥٧. تأويل الآيات / ناصر خسرو (٤٨١ق).....
- ٢٠٩.....٥٨. كشف الأستار فى التفسير / بزّوى (٤٨٢ق).....
- ٢٠٩.....٥٩. التفسير / ابن جوزى معافرى (٤٨٣ق).....
- ٢١٠.....٦٠. المقنع فى تفسير القرآن / كاشغرى (٤٨٤ق).....
- ٢١٠.....٦١. تفسير القرآن / صندلى نيشابورى (٤٨٤ق).....
- ٢١٠.....٦٢. الجواهر فى التفسير / ابوالفرج انصارى (٤٨٦ق).....
- ٢١١.....٦٣. حدائق ذات بهجة / ابويوسف قزوينى (٤٨٨ق).....
- ٢١٢.....٦٤. مختصر تفسير الطبرى / ابن لجالش (٤٨٩ق).....
- ٢١٢.....٦٥. المنتخب من تفسير الرمانى / هروى (٤٨٩ق).....
- ٢١٣.....٦٦. كتاب فى التفسير / على بن سهل نيشابورى (٤٩١ق).....
- ٢١٣.....٦٧. تفسير القرآن / نهروانى (٤٩٣ق).....
- ٢١٣.....٦٨. تأويل آيتى القتل فى سورة النساء / ابوبكر رازى (٤٩٤ق).....
- ٢١٣.....٦٩. التفسير المبسوط / حاكم جشمى (٤٩٤ق).....
- ٢١٤.....٧٠. التفسير الموجز / پيشين.....
- ٢١٤.....٧١. البيان الجامع لعلوم القرآن / نجاح (٤٩٦ق).....
- ٢١٤.....٧٢. الصلاة الوسطى / پيشين.....
- ٢١٤.....٧٣. التفسير / ابومحمد فامى (٥٠٠ق).....
- ٢١٤.....٧٤. البديع فى البيان عن غوامض القرآن / ابوالقاسم همدانى (٥٠٠ق).....
- ٢١٥.....(هـ) مفسران فاقد تأليف در تفسير.....

۲۱۸ (و ویژگی‌های تفسیری قرن پنجم
۲۱۹ ۱. توسعه روش‌ها و رویکردهای تفسیری
۲۱۹ اول. روش تفسیری ادبی
۲۲۰ دوم. روش تفسیری نسبتاً جامع
۲۲۰ سوم. روش تفسیری روایی
۲۲۱ چهارم. رویکرد کلامی
۲۲۲ پنجم. رویکرد باطنی
۲۲۲ ششم. تفسیر ترتیبی موضوعی
۲۲۳ ۲. گسترش تفسیر در جغرافیای جهان اسلام
۲۲۳ اول. عراق و شام
۲۲۴ دوم. حجاز و یمن
۲۲۴ سوم. خراسان و ماوراءالنهر
۲۲۶ چهارم. شمال، مرکز و جنوب ایران
۲۲۷ پنجم. اندلس و آفریقا
۲۲۹ ۳. ویژگی‌های اعتقادی و مهارتی مفسران

۲۳۱ فصل ششم: تفسیر در قرن ششم (۵۰۱-۶۰۰ق)
۲۳۳ الف) کتاب‌های تفسیری موجود و مطبوع شیعه
۲۳۳ ۱. مجمع البیان فی تفسیر القرآن / ابوعلی طبرسی (۵۴۸ق)
۲۳۹ ۲. جوامع الجامع / پیشین
۲۴۲ ۳. روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن / ابوالفتوح رازی (۵۵۴ق)
۲۴۸ ۴. فقه القرآن / قطب‌الدین راوندی (۵۷۳ق)
۲۵۰ ۵. قصص الانبیاء / پیشین
۲۵۴ ۶. متشابه القرآن و مختلفه / ابن شهر آشوب مازندرانی (۵۸۸ق)
۲۵۶ ۷. منتخب التبیان / ابن‌ادریس حلی (۵۹۸ق)
۲۵۸ ۸. خصائص الوحی المبین فی مناقب امیر المؤمنین علی بن ابی طالب <small>علیه السلام</small> / ابن بطریق (۶۰۰ق)
۲۶۰ نتیجه‌گیری
۲۶۰ ب) کتاب‌ها و منابع تفسیری مخطوط موجود شیعه
۲۶۱ ۱. کشف المشکلات و ایضاح المعضلات / جامع‌العلوم (زنده در ۵۳۵ق)
۲۶۲ ۲. لطائف العرفان / درواجکی بخارایی (۵۴۹ق)
۲۶۳ ۳. شرح آیات الاحکام / قطب‌الدین راوندی (۵۷۳ق)

۴. خلاصة التفاسير / پیشین ۲۶۳
۵. البيان فى تفسير القرآن / ناشناس (زنده در ۵۷۶ق)..... ۲۶۴
۶. لوامع البرهان و قواطع البيان فى تفسير القرآن / معینی (۵۸۴ق) ۲۶۵
۷. اسباب نزول القرآن / ابن شهر آشوب (۵۸۸ق)..... ۲۶۵
۸. البصائر فى تفسير القرآن / مرورودى نيشابورى (۵۹۹ق)..... ۲۶۶
- نتیجه‌گیری ۲۶۷
- ج) کتاب‌های تفسیری موجود و مطبوع اهل تسنن..... ۲۶۸
۱. مقدمه جامع التفاسير / راغب اصفهانی (۵۰۲ق)..... ۲۶۸
۲. تفسير الراغب الاصفهانی / پیشین ۲۷۱
۳. مفردات الراغب الاصفهانی / پیشین..... ۲۷۴
۴. احكام القرآن / كياهراسی (۵۰۴ق)..... ۲۷۷
۵. معالم التنزيل / بغوی (۵۱۶ق)..... ۲۷۸
۶. بحر المحبة فى اسرار المودة فى تفسير سورة يوسف / ابوالفتوح غزالی (۵۲۰ق)..... ۲۸۵
۷. البرهان فى مشابه القرآن / ابوالقاسم تاج‌القرآء کرمانی (زنده در ۵۲۱ق) ۲۸۵
۸. كشف الاسرار و عدة الابرار / مبيدی (۵۳۰ق)..... ۲۸۷
۹. تنبيه الألفهام الى تدبر الكتاب الحكيم و تعرف الآيات و النبأ العظيم / ابن برجان (۵۳۶ق)..... ۲۹۵
۱۰. تفسير نسفی (۵۳۷ق)..... ۲۹۸
۱۱. الكشف / زمخشری (۵۳۸ق) ۳۰۰
۱۲. احكام القرآن / ابن عربی اشبیلی (۵۴۳ق)..... ۳۰۸
۱۳. قانون التأويل / پیشین ۳۱۰
۱۴. المحرر الوجيز فى تفسير الكتاب العزيز / ابن عطية اندلسی (۵۴۶ق)..... ۳۱۳
۱۵. مفاتيح الاسرار و مصابيح الابرار / شهرستانی (۵۴۸ق)..... ۳۲۰
۱۶. ايجاز البيان عن معانى القرآن / نيشابورى (زنده در ۵۵۳ق) ۳۲۵
۱۷. «باهر البرهان فى معانى مشكلات القرآن» يا «وضح البرهان فى مشكلات القرآن» / پیشین ۳۲۷
۱۸. البيان فى اعراب غريب القرآن / ابوالبركات انباری (۵۷۷ق)..... ۳۲۹
۱۹. زاد المسير فى علم التفسير / ابن جوزی (۵۹۷ق) ۳۳۰
- نتیجه‌گیری ۳۳۳
- د) کتاب‌های تفسیری مخطوط موجود اهل تسنن ۳۳۴
۱. «تفسير الطرطوشى» يا «تفسير ابن ابى رندقة» (۵۲۰ق)..... ۳۳۴
۲. تفسير ابن طيفور (۵۶۰ق)..... ۳۳۵
۳. غرائب القرآن / پیشین..... ۳۳۶

- ٣٣٧ ٤. علل القراءات / پیشین
- ٣٣٧ ٥. تبیین معادن المعانی لمن الى تبیینها دعانی / ابوسعد سمعانی (٥٦٢ق)
- ٣٣٨ ٦. ریّ الظمان فی تفسیر القرآن / انصاری اندلسی (٥٦٧ق)
- ٣٣٨ ٧. التعریف و الإعلام فیما أبهم فی القرآن من الاسماء الأعلام / سهیلی (٥٨١ق)
- ٣٣٩ ٨. تفسیر سورة یوسف / پیشین
- ٣٣٩ نتیجه گیری
- ٣٤٠ (ه) کتاب های تفسیری مفقود
- ٣٤٠ ١. البدیع فی البیان عن غوامض القرآن / ابوالقاسم الهمدانی (پس از ٥٠٠ق)
- ٣٤٠ ٢. تحقیق البیان فی تأویل القرآن / راغب اصفهانی (٥٠٢ق)
- ٣٤١ ٣. حلّ متشابهات القرآن / پیشین
- ٣٤١ ٤. درّة التأویل فی متشابه التنزیل / پیشین
- ٣٤٢ ٥. تفسیر القرآن / ابن الخطیب تبریزی (٥٠٢ق)
- ٣٤٢ ٦. الملخص فی اعراب القرآن / پیشین
- ٣٤٢ ٧. مشکاة الانوار و مصفاة الاسرار / ابو حامد غزالی (٥٠٥ق)
- ٣٤٣ ٨. یاقوت التأویل فی تفسیر التنزیل / پیشین
- ٣٤٣ ٩. الناسخ و المنسوخ / شیبانی (٥٠٧ق)
- ٣٤٤ ١٠. التنویر فی معانی التفسیر / قتال نیشابوری (٥٠٨ق)
- ٣٤٥ ١١. تفسیر ابوالرضی نسفی (٥١٠ق)
- ٣٤٥ ١٢. تفسیر ابوالقاسم انصاری نیشابوری (٥١١ق)
- ٣٤٦ ١٣. تلخیص الدرر فی تفسیر الآی و السور / حاکمی (٥١٤ق)
- ٣٤٦ ١٤. التیسیر فی التفسیر / ابونصر قشیری (٥١٤ق)
- ٣٤٦ ١٥. تفسیر ابوعبدالله ذکی (٥١٦ق)
- ٣٤٧ ١٦. تفسیر مخزومی شاطبی (٥١٩ق)
- ٣٤٧ ١٧. الایجاز / ابن بركات سعیدی (٥٢٠ق)
- ٣٤٧ ١٨. تفسیر شیبانی طبری (٥٢٣ق)
- ٣٤٨ ١٩. تفسیر ابوبکر یابری (٥٢٣ق)
- ٣٤٨ ٢٠. تفسیر ابوعلی مصری تککی (٥٢٥ق)
- ٣٤٨ ٢١. تفسیر ابن ابی جمرة (٥٢٥ق)
- ٣٤٩ ٢٢. لطائف الاذهان فی تفسیر القرآن / ابن حمّویه جوینی (٥٣٠ق)
- ٣٤٩ ٢٣. الناسخ و المنسوخ / جذامی اشبیلی (٥٣١ق)
- ٣٤٩ ٢٤. تفسیر القرآن / جذامی اندلسی (٥٣٢ق)

۳۵۰	۲۵. تفسیر القرآن / ابوالحسن کرجی (۵۳۲ق).....
۳۵۰	۲۶. التجريد فى تفسير القرآن المجيد / ابن شهريزورى سلمى (۵۳۳ق).....
۳۵۰	۲۷. التفسير باللسان الاصبهاني / تيمى اصفهاني (۵۳۵ق).....
۳۵۱	۲۸. اعراب القرآن / پيشين.....
۳۵۱	۲۹. الايضاح فى التفسير / پيشين.....
۳۵۱	۳۰. «التفسير الكبير» يا «الجامع» / پيشين.....
۳۵۲	۳۱. المعتمد فى التفسير / پيشين.....
۳۵۲	۳۲. الموضح فى التفسير / پيشين.....
۳۵۲	۳۳. البيان فى شواهد القرآن / باقولى (زنده در ۵۳۵ق).....
۳۵۲	۳۴. جامع العلوم / پيشين.....
۳۵۲	۳۵. تفسير الشيرازى / ابن حنبلى (۵۳۶ق).....
۳۵۳	۳۶. تفسير القرآن / ابوبكر غسانى (۵۳۶ق).....
۳۵۳	۳۷. الارشاد فى تفسير القرآن / ابن بركان (۵۳۶ق).....
۳۵۴	۳۸. الافصاح و البيان فى الكلام على القرآن / البيرى (۵۳۷ق).....
۳۵۴	۳۹. الاكمل الاطول / نسفى (۵۳۷ق).....
۳۵۵	۴۰. التيسير فى التفسير / پيشين.....
۳۵۵	۴۱. تفسير الحافظ / ابن ارسان (۵۳۹ق).....
۳۵۶	۴۲. تفسير الخوارزمى (۵۳۹ق).....
۳۵۶	۴۳. شماریخ الدرر فى تفسير القرآن / پيشين.....
۳۵۶	۴۴. تفسير القرآن / ابیوردی عطار (۵۴۲ق).....
۳۵۶	۴۵. انوار الفجر فى تفسير القرآن / ابن عربى (۵۴۳ق).....
۳۵۷	۴۶. التفسير / ابن مقسم النحوى (۵۴۳ق).....
۳۵۸	۴۷. تفسير ابوالفضل کرمانى (۵۴۴ق).....
۳۵۸	۴۸. تفسير القرآن / ابوالمحاسن بيهقى (۵۴۴ق).....
۳۵۹	۴۹. المحيط بلغات القرآن / مقرى بيهقى (۵۴۴ق).....
۳۵۹	۵۰. ينابيع التفسير / اللؤلؤى الاندخودى (۵۴۵ق).....
۳۵۹	۵۱. تفسير القرآن / زاهد حنفى (۵۴۶ق).....
۳۶۰	۵۲. تفسير القرآن / حلوانى (۵۴۶ق).....
۳۶۰	۵۳. شرح سورة يوسف / شهرستانى (۵۴۸ق).....
۳۶۰	۵۴. الكاف الشاف / طبرسى (۵۴۸ق).....
۳۶۱	۵۵. الوافى فى تفسير القرآن / پيشين.....

۳۶۲	۵۶. تفسیر نسائی تفتازانی (حدود ۵۵۰ق).....
۳۶۲	۵۷. تفسیر الجنزی (۵۵۰ق).....
۳۶۲	۵۸. تفسیر العلوم و المعانی / ابن اقلیسی (۵۵۰ق).....
۳۶۳	۵۹. المستخرج من تفاسیر الاثنی عشر / ابوبکر نیشابوری شیرازی (اواسط قرن ششم قمری).....
۳۶۴	۶۰. مفتاح التفسیر / ابوالحارث حمدانی (اواسط قرن ششم قمری).....
۳۶۴	۶۱. دلائل القرآن / پیشین.....
۳۶۵	۶۲. رامش افزای آل محمد / ابوعبدالله محتسب (اواسط قرن ششم قمری).....
۳۶۵	۶۳. تفسیر القرآن / اُسْمَندی سمرقندی (۵۵۲ق).....
۳۶۵	۶۴. غریب القرآن / کَفَرطابی (۵۵۳ق).....
۳۶۶	۶۵. درر الکلمات علی غرر الآیات الموهمة للتعارض و الشبهات / محمود نیشابوری (زنده در ۵۵۳ق).....
۳۶۶	۶۶. زبدة التفاسیر و لمعة الاقاول / پیشین.....
۳۶۶	۶۷. غرر الاقاول فی معانی التنزیل / پیشین.....
۳۶۷	۶۸. تفسیری به زبان عربی منسوب به ابوالفتح رازی (۵۵۴ق).....
۳۶۷	۶۹. تفسیر القرآن / ابن عبدوس حرّانی (۵۵۹ق).....
۳۶۸	۷۰. قید الاواید / زاغولی (۵۵۹ق).....
۳۶۸	۷۱. تفسیر القرآن / عمرانی خوارزمی (حدود ۵۶۰ق).....
۳۶۹	۷۲. مختصر الغریبین / ابوالمکارم (۵۶۱ق).....
۳۶۹	۷۳. تفسیر القرآن / مهذب اسوانی (۵۶۱ق).....
۳۶۹	۷۴. تفسیر انصاری اندلسی (۵۶۲ق).....
۳۷۰	۷۵. تفسیر القرآن / آدمی (۵۶۲ق).....
۳۷۰	۷۶. مفتاح التنزیل / پیشین.....
۳۷۱	۷۷. الشمول فی اسباب النزول / ابوالعباس قطیعی (۵۶۳ق).....
۳۷۱	۷۸. تفسیر ابن رشد (۵۶۳ق).....
۳۷۱	۷۹. تفسیر ابن ابی مریم (۵۶۵ق).....
۳۷۱	۸۰. الكشف و البیان فی تفسیر القرآن / فسوی (زنده در ۵۶۵ق).....
۳۷۲	۸۱. تفسیر القرآن / ابن ابی مریم (زنده در ۵۶۵ق).....
۳۷۲	۸۲. اسئلة القرآن مع الاجوبة / ابوالحسن بیهقی (۵۶۵ق).....
۳۷۳	۸۳. قرائن آیات القرآن / پیشین.....
۳۷۳	۸۴. حصص الاصفیاء فی قصص الانبیاء علی طریق البلاء / پیشین.....
۳۷۳	۸۵. ينبوع الحياة فی تفسیر القرآن / صقلی مکی (۵۶۵ق).....
۳۷۴	۸۶. تفسیر القرآن / پیشین.....

٣٧٤	٨٧. التفسير الكبير / پيشين.....
٣٧٤	٨٨. تفسير القرآن / ابن الحكيم (٥٦٧ق).....
٣٧٤	٨٩. تفسير ابوالعباس اربلى (٥٦٧ق).....
٣٧٤	٩٠. تفسير القرآن / ابن دهان نحوى (٥٦٩ق).....
٣٧٥	٩١. تفسير سورة الاخلاص / پيشين.....
٣٧٥	٩٢. تفسير الفاتحه / پيشين.....
٣٧٥	٩٣. زاد المسافر فى تفسير القرآن / ابوعلاء همدانى (٥٦٩ق).....
٣٧٦	٩٤. تفسير القرآن الكريم / ابويقوب ورجلانى (٥٧٠ق).....
٣٧٦	٩٥. الكافى فى التفسير / ضياءالدين راوندى (٥٧٠ق).....
٣٧٧	٩٦. ام القرآن / قطبالدين راوندى (٥٧٣ق).....
٣٧٧	٩٧. شرح الآيات المشككة فى التنزيه / پيشين.....
٣٧٧	٩٨. اسباب النزول / پيشين.....
٣٧٨	٩٩. تفسير القرآن / پيشين.....
٣٧٨	١٠٠. اللباب / پيشين.....
٣٧٩	١٠١. التبيان فى تفسير القرآن / نشوان حميرى (٥٧٣ق).....
٣٧٩	١٠٢. العدل و الميزان فى موافقة القرآن / پيشين.....
٣٨٠	١٠٣. التفسير الكبير / بخارى (٥٧٦ق).....
٣٨٠	١٠٤. تفسير ابن ماشاذه اصفهانى (٥٧٦ق).....
٣٨٠	١٠٥. تفسير ابومحمد كرجى (٥٧٧ق).....
٣٨٠	١٠٦. البرهان و معانى بسم الله الرحمن الرحيم / رفاعى مغربى (٥٧٨ق).....
٣٨١	١٠٧. تفسير سورة القدر / پيشين.....
٣٨١	١٠٨. تفسير قزوينى رافعى (٥٨٠ق).....
٣٨١	١٠٩. التفكير فيما تشتمل عليه السور و الآيات من المبادئ و الغايات / مسيلى (حدود ٥٨٠ق).....
٣٨١	١١٠. غريب القرآن و الحديث / اشبيلى (٥٨١ق).....
٣٨٢	١١١. المغيث / مدينى (٥٨١ق).....
٣٨٢	١١٢. تفسير عبدالله بن ابراهيم (٥٨١ق).....
٣٨٢	١١٣. الايضاح و التبيين لما ابهم من تفسير الكتاب المبين / سهيلى (٥٨١ق).....
٣٨٣	١١٤. شرح آية الوصية / پيشين.....
٣٨٣	١١٥. فتح المنان فى تفسير القرآن / ابوالفضل شيرازى (٥٨١ق).....
٣٨٣	١١٦. نَسْ الصباح فى غريب القرآن و ناسخه و منسوخه / خزرجى (٥٨٢ق).....
٣٨٣	١١٧. تفسير ابوبكر عبدرى شاطبى (٥٨٢ق).....

۱۱۸. تقشیر التفسیر / غزنوی (۵۸۲ق)..... ۳۸۴
۱۱۹. مختصر ضیاء القلوب / ابومحمد مصری (۵۸۲ق)..... ۳۸۴
۱۲۰. تفسیر القرآن / عتّابی (۵۸۶ق)..... ۳۸۴
۱۲۱. بیان التنزیل / ابن شهر آشوب مازندرانی (۵۸۸ق)..... ۳۸۵
۱۲۲. تفسیر القرآن الکریم / باجسرائی (۵۸۸ق)..... ۳۸۶
۱۲۳. تفسیر القرآن / ابوالحسن راوندی (زنده در ۵۸۹ق)..... ۳۸۶
۱۲۴. تفسیر ابوالخیر طالقانی (۵۹۰ق)..... ۳۸۶
۱۲۵. البیان فی غریب القرآن / ابوعبدالله فرغانی (زنده در ۵۹۱ق)..... ۳۸۷
۱۲۶. تنزیه القرآن عما لا یلیق بالبیان / لخمی قرطبی (۵۹۲ق)..... ۳۸۷
۱۲۷. تفسیر الحلوانی / ابوعبدالله حلوانی (۵۹۴ق)..... ۳۸۸
۱۲۸. تفسیر القرآن المجید / ابن بُنان (۵۹۶ق)..... ۳۸۸
۱۲۹. المغنی فی التفسیر / ابن جوزی (۵۹۷ق)..... ۳۸۸
۱۳۰. تیسیر التبیان فی علم القرآن / پیشین..... ۳۸۹
۱۳۱. اسباب النزول / پیشین..... ۳۸۹
۱۳۲. تذکرة الاریب فی تفسیر الغریب / پیشین..... ۳۹۰
۱۳۳. عمدة الراسخ فی المنسوخ و الناسخ / پیشین..... ۳۹۰
۱۳۴. المصفی باکفّ اهل الرسوخ فی الناسخ و المنسوخ / پیشین..... ۳۹۰
۱۳۵. نزهة الاعین النواظر فی علم الوجوه و النظائر / پیشین..... ۳۹۱
۱۳۶. مختصر التبیان فی تفسیر القرآن / ابن کتّال (۵۹۷ق)..... ۳۹۱
۱۳۷. متشابه القرآن / پیشین..... ۳۹۲
۱۳۸. احکام القرآن / ابن الفرس (۵۹۷ق)..... ۳۹۲
۱۳۹. تفسیر النعمانی / نعمانی فارسی (۵۹۸ق)..... ۳۹۳
۱۴۰. تقشیر التفسیر / ابوعلی غزنوی (۵۹۹ق)..... ۳۹۴
- نتیجه گیری..... ۳۹۴
- و) مفسران فاقد تألیف در تفسیر..... ۳۹۴
۱. یاسمینہ بنت سعد بن محمد سیراوندی (۵۰۲ق)..... ۳۹۵
۲. ابومحمد محمد بن محمد بن ایوب قطوانی (۵۰۶ق)..... ۳۹۵
۳. ابوبکر محمد بن منصور بن محمد سمعانی مروزی (۵۱۰ق)..... ۳۹۵
۴. ابوالوفاء علی بن عقیل بن محمد بغدادی ظفری (۵۱۳ق)..... ۳۹۶
۵. ابوالرضا محمد بن علی بن یحیی نسفی بغدادی (۵۱۷ق)..... ۳۹۶
۶. غالب بن عبدالرحمن بن عبدالرؤوف، ابوبکر، ابن عطیة محاربی اندلسی (۵۱۸ق)..... ۳۹۷

۷. عبدالرحمن بن محمد بن عتّاب ابو محمد، ابن عتّاب قرطبی (۵۲۰ق)..... ۳۹۷
۸. احمد بن اسماعیل بن عیسی ابوبکر غزنوی جوهری (زنده پس از ۵۲۰ق)..... ۳۹۷
۹. احمد بن محمد بن سعید ابوالعباس، ابن الخروبی انصاری اندلسی (۵۲۲ق)..... ۳۹۷
۱۰. عبدالله بن محمد بن عبدالله ابو عبدالله، ابن ابی جعفر خُشنی (۵۲۶ق)..... ۳۹۷
۱۱. محمد بن ابی بکر بن احمد اسفراینی ابوالحسن اندقانی (زنده در ۵۲۶ق)..... ۳۹۸
۱۲. زید بن حسن بن محمد فائسی یمنی (۵۲۸ق)..... ۳۹۸
۱۳. محمد بن حسین بن حسن ابوغانم اصفهانی (۵۳۳ق)..... ۳۹۸
۱۴. احمد بن محمد بن فضل ابوبکر خطیبی قزوینی (زنده در ۵۳۳ق)..... ۳۹۸
۱۵. محمود بن احمد بن عبدالمنعم ابومنصور اصفهانی (۵۳۶ق)..... ۳۹۸
۱۶. ابراهیم بن احمد بن خلف ابواسحاق، ابن فرتون سلمی فارسی (۵۳۸ق)..... ۳۹۹
۱۷. احمد بن محمد بن عمر ابوالقاسم، ابن ورد اندلسی (۵۴۰ق)..... ۳۹۹
۱۸. علی بن مرزوق بن عبدالله ابوالحسن ردینی (۵۴۰ق)..... ۳۹۹
۱۹. یحیی بن خلف بن نفیس ابوبکر، ابن خُلف غرناطی (۵۴۱ق)..... ۳۹۹
۲۰. احمد بن علی بن احمد بن افلاح ابوالعباس، ابن سخنون مرسی (۵۴۲ق)..... ۴۰۰
۲۱. عیاض بن موسی بن عیاض ابوالفضل یحصبی مُراکشی (۵۴۴ق)..... ۴۰۰
۲۲. عمر بن ابراهیم بن محمد ابوالبرکات حسینی (۵۳۹ق)..... ۴۰۰
۲۳. سعد بن محمد بن محمود ابوالفضائل مشاط رازی (۵۴۶ق)..... ۴۰۰
۲۴. محمد بن منصور بن ابراهیم ابوبکر قصری بغدادی (۵۴۷ق)..... ۴۰۱
۲۵. عبدالرحیم بن احمد بن محمد ابوالفضل، ابن الاخوة بغدادی (۵۴۸ق)..... ۴۰۱
۲۶. علی بن حسین بن عبدالله ابوالحسن غزنوی واعظ (۵۵۱ق)..... ۴۰۱
۲۷. اخمشاد بن عبدالسلام بن محمود ابوالمکارم غزنوی حنفی (۵۵۲ق)..... ۴۰۱
۲۸. محمود بن احمد بن فرج ابومحمد سمرقندی ساغر جی (۵۵۵ق)..... ۴۰۲
۲۹. محمد بن یوسف بن محمد ابوالقاسم مدنی سمرقندی (۵۵۶ق)..... ۴۰۲
۳۰. صدق بن حسین بن احمد ابوالحسن واسطی (۵۵۷ق)..... ۴۰۲
۳۱. عمر بن محمد بن عبدالله ابوشجاع بسطامی (۵۶۲ق)..... ۴۰۲
۳۲. عبدالقاهر بن عبدالله بن محمد ابونجیب سهروردی (۵۶۳ق)..... ۴۰۳
۳۳. محمد بن یوسف بن سعاده ابو عبدالله مرسی اندلسی مالکی (۵۶۶ق)..... ۴۰۳
۳۴. عبدالله بن احمد بن احمد ابومحمد، ابن خُشّاب بغدادی (۵۶۷ق)..... ۴۰۳
۳۵. محمد بن عبدالله بن میمون ابوبکر قرطبی (۵۶۷ق)..... ۴۰۳
۳۶. یحیی بن سعدون بن تمام ابوبکر ازدی اندلسی قرطبی (۵۶۷ق)..... ۴۰۴
۳۷. علی بن محمد غرناطی (۵۷۷ق)..... ۴۰۴

۳۸. سلیمان بن ابراهیم بن هلال ابوریع قیسی (پیش از ۵۷۸ق)..... ۴۰۴
۳۹. مسعود بن محمد بن مسعود ابوالمعالی طریثی نیشابوری (۵۷۸ق)..... ۴۰۴
۴۰. یوسف بن ابراهیم بن عثمان، ابوالحجاج عبدری غرناطی (۵۷۹ق)..... ۴۰۴
۴۱. بییش بن محمد بن علی بن بییش ابوبکر عبدری شاطبی (۵۸۲ق)..... ۴۰۴
۴۲. محمد بن موسی بن عثمان ابوبکر حازمی همدانی (۵۸۴ق)..... ۴۰۵
۴۳. عبدالحمود بن احمد بن علی ابومحمد، ابن جندی واسطی (۵۸۶ق)..... ۴۰۵
۴۴. محمد بن اسعد بن احمد ابوعبدالله زاکانی قزوینی (۵۸۹ق)..... ۴۰۵
۴۵. قاسم بن فیرة بن خلف ابومحمد رعینی شاطبی (۵۹۰ق)..... ۴۰۶
۴۶. محمد بن ابی علی بن ابی نصر، ابوعبدالله نوقانی (۵۹۲ق)..... ۴۰۶
۴۷. طلحة بن مظفر بن غانم، ابومحمد عراقی علثی (۵۹۳ق)..... ۴۰۶
۴۸. علی بن ابی بکر بن عبدالجلیل ابوالحسن فرغانی مرغینانی (۵۹۳ق)..... ۴۰۶
۴۹. محمد بن ابراهیم بن محمد ابوالفتوح قوصی (۵۹۶ق)..... ۴۰۶
۵۰. هبة الله بن علی بن مسعود ابوالقاسم بوسیری (۵۹۸ق)..... ۴۰۷
۵۱. علی بن ابراهیم بن نجا ابوالحسن، ابن نجیه واعظ دمشقی (۵۹۹ق)..... ۴۰۷
۵۲. علی بن اسماعیل بن محمد ابوالحسن بن حرزیم (۵۹۹ق)..... ۴۰۷
۵۳. محمد بن یوسف بن علی ابوالفضل غزنوی حنفی (۵۹۹ق)..... ۴۰۷
- ۴۰۸..... نتیجه گیری
- ۴۰۸..... (ز) ویژگی ها و تحولات تفسیر در قرن ششم
- ۴۱۳..... منابع
- ۴۳۴..... نمایه ها

پیشگفتار

الحمد لله رب العالمين الذي انزل الكتاب بالحق مصدقا لما بين يديه من الكتاب ليكون هدى للناس ويدبروا آياته ويتذكروا اولوا الالباب، وصلى الله على محمد عبده ورسوله الذي بعثه ليبين للناس ما نزل اليهم ويعلمهم الكتاب والحكمة ويخرجهم من الظلمات الى النور، وعلى اهل بيته الطاهرين الذين اذهب الله عنهم الرجس وطهرهم تطهيرا وجعلهم خزان علمه وتراجمة وحيه سيما بقية الله في ارضه وحجته على عباده وترجمان كتابه، ولعن الله اعداءهم الذين آثروا الغي على الرشد والباطل على الحق والنار مثوى لهم.

آگاهی به تاریخ یک علم، انسان را با دانشمندان، کتاب‌ها، فرازونشیب‌ها و تغییر و تطوره‌های آن علم و نقاط قوت و ضعف روش‌ها، مکتب‌ها و نظریات مطرح در آن دانش آشنا می‌کند و بدیهی است که آشنایی با این امور، نقش بسیار مؤثری در استفاده بهینه از آن علم دارد. بر این اساس تاریخ تفسیر قرآن نیز می‌تواند نقش مؤثر و بسزایی در تفسیر درست قرآن و استفاده بهینه از آثار تفسیری مفسران داشته باشد.

به بیان دیگر، از جمله مباحث مهم تاریخ تفسیر، معرفی تفسیرهایی است که در قرون مختلف تألیف شده‌اند و اکنون موجودند، و از منابعی که می‌تواند مفسر را در تفسیر آیات کمک کند، همین کتاب‌های تفسیری است؛ زیرا هرچند آرای مفسران برای مفسران دیگر اعتبار ندارند و حجت و دلیل نیستند و در تفسیر اجتهادی نمی‌توان آنها را مستند و دلیل تفسیر آیات قرار داد، از جهاتی می‌توان از کتاب‌های تفسیری و آرای مفسران کمک گرفت: الف) می‌توان ادله و شواهدی را که مفسران در تفسیر آیات آورده‌اند بررسی کرد و در صورتی که صحت و اتقان‌شان احراز شد، آنها را به مقدار دلالتشان، مستند و دلیل معنای آیات قرار داد؛ ب) فهم مفسران عرب‌زبان از معنای مفردات آیات را در صورتی که مستند به تبادل عرفی

باشد، می‌توان به ضمیمه اصل عدم نقل،^۱ راهی برای کشف مفاهیم عرفی کلمات قرار داد؛ به‌ویژه اگر از مفسران نزدیک به زمان نزول قرآن باشند؛

ج) با رجوع به کتاب‌های تفسیری، از اقوال مفسران در باب معنای آیات آگاه می‌شویم و چه بسا با التفات به معنایی که مفسران بیان کرده‌اند، ادله و شواهد معتبری نیز به نظر برسد که با توجه به آنها، آیه نسبت به آن معنا ظهور یابد و از این طریق، معنای ظاهر آیه به دست آید؛
د) کسانی که توانایی اجتهاد در تفسیر ندارند، از باب رجوع غیرمتخصص به متخصص، می‌توانند به آرای مفسرانی که وثاقت و صلاحیت علمی آنان برای اجتهاد در تفسیر محرز است اعتماد کنند و تفسیر آیات را به استناد آرای آنان بیان کنند؛ البته بهتر است تفسیر ایشان را با نقل از خود آنان بیان کنند.

در تاریخ تفسیر قرآن با کتاب‌های تفسیری، مشخصات و ویژگی‌های آنها، تأثیرشان بر هم و تأثر آنها از یکدیگر، و مذهب، میزان وثاقت، رتبه علمی و مکتب فکری مؤلفان آنها آشنا می‌شویم، و روشن است که این آشنایی می‌تواند در استفاده درست و مناسب از کتاب‌های تفسیری و آرای مفسران بسیار مفید و مؤثر باشد.

دانش تاریخ تفسیر افزون بر این فایده مهم، فواید دیگری نیز دارد؛ از جمله: آگاه شدن از گستره میراث تفسیری اسلام، میزان علاقه و اهتمام مستمر عالمان مسلمان به تفسیر قرآن، رواج تفسیر قرآن در میان همه مذاهب اسلامی و در قرون و بلاد مختلف، و اطلاع یافتن از محل نگه‌داری نسخه‌های خطی بخشی از تفاسیر چاپ‌نشده...

با توجه به این فواید، چند سال پیش، تاریخ تفسیر قرآن از عصر رسالت تا پایان عصر غیبت صغری (۳۲۹ق) تألیف و منتشر شد و علاقه‌مندان به تاریخ تفسیر از آن استقبال و استفاده کردند و برخی مراکز علمی از آن به عنوان کتاب درسی بهره می‌برند، و باینکه انتظار بود تاریخ تفسیر از آغاز غیبت کبرا به بعد نیز تألیف شود، اشتغالات علمی دیگر مانع پرداختن به آن بود تا اینکه گروه قرآن‌پژوهی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه پیشنهاد دادند که با کمک گرفتن از برخی دانش‌آموختگان رشته علوم قرآنی و تفسیر، و با طرح و اشراف علمی و اصلاح و تکمیل این جانب این کار ادامه یابد. از این رو جلد دوم و سوم تاریخ تفسیر قرآن با همکاری جمعی از

۱. «عدم نقل» اصلی عقلایی است که بنا بر آن اگر در عصر حاضر کلمه‌ای معنا و مفهومی عرفی داشت و شک شد که در زمان‌های گذشته و زمان نزول قرآن نیز این کلمه همین معنا را داشته یا به معنای دیگری به کار می‌رفته و در زمان‌های متأخر به این معنا نقل یافته است، عقلاً به این شک اعتنا نمی‌کنند و معنای آن را در زمان‌های گذشته نیز همین معنا می‌دانند.

برادران و خواهران فاضل و دانش‌آموخته حوزه و دانشگاه تدوین و تألیف شد. این جلد، تاریخ تفسیر قرآن از آغاز غیبت کبرا (۳۳۰ق) تا پایان قرن ششم (۶۰۰ق) را دربردارد، و کوشش شده است همه مفسران و کتاب‌های تفسیری تألیف شده در این سه قرن، اعم از موجود و مفقود و حتی کتاب‌هایی که با عنوان تفسیر نوشته نشده‌اند ولی جزئی از کار تفسیری را دربردارند و منبعی مؤثر و مفید در روشن شدن معنا و مقصود آیات‌اند،^۱ شناسایی و معرفی شوند، و ویژگی‌ها و تحولات تفسیر در هر یک از این قرون نیز بیان گردد. یادآوری می‌شود که جلد نخست تاریخ تفسیر قرآن سه فصل دارد: فصل اول: تفسیر در عصر رسالت؛ فصل دوم: تفسیر در عصر حضور امامان معصوم علیهم‌السلام؛ فصل سوم: تفسیر در عصر غیبت صغرا. در این جلد نیز در ادامه آن فصل‌ها، سه فصل دیگر از تاریخ تفسیر آمده است: فصل چهارم: تفسیر در هفت دهه آغازین عصر غیبت کبرا؛ فصل پنجم: تفسیر در قرن پنجم؛ فصل ششم: تفسیر در قرن ششم.

امید است این جلد از تاریخ تفسیر نیز در استفاده بهینه از کتاب‌های تفسیری و روش درست تفسیر قرآن و فهم معانی و معارف آن مفید و مؤثر باشد و عالمان و متعلمان دانش تفسیر از آن استفاده کنند و خدمتی به ساحت قرآن کریم، مفسران و علاقه‌مندان به تفسیر آن به شمار آید. گفتنی است فصل چهارم این کتاب با همکاری جناب حجت‌الاسلام والمسلمین علیرضا عظیمی‌فر و فصل پنجم با همکاری سرکار خانم دکتر اعظم فرجامی و فصل ششم با همکاری آقای دکتر حیدرعلی رستمی تحقیق و تدوین شده است، که به این وسیله از آنان تشکر و قدردانی می‌شود و از خدای متعال خاضعانه درخواست می‌کنم که این زحمت و تلاش علمی را با رحمت و کرم بی‌کرانش از ایشان و این بنده حقیرش بپذیرد.

رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

وَتَبَّ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

وَصَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ

علی‌اکبر بابایی

پاییز ۱۳۹۸

۱. منظور کتاب‌هایی است که با عناوین «غریب القرآن»، «معانی القرآن»، «اعراب القرآن»، «الناسخ و المنسوخ»، «الوجه و النظائر»، «کتاب القراءات»، «علل القراءات»، «اسباب النزول»، «کتاب التنزیل» و مانند آنها نوشته شده‌اند.

فصل چهارم

**تفسیر در هفت دهه آغازین عصر غیبت کبرا
(۳۳۰-۴۰۰ق)**

به اعتقاد شیعه که برگرفته از روایات است،^۱ غیبت (ظاهر نبودن) دوازدهمین جانشین پیامبر خدا، حضرت حجة بن الحسن المهدي علیه السلام یک دوره کوتاه مدت دارد که از آن با عنوان غیبت صغرا یاد می شود و در آن دوره نایب خاصی از جانب آن حضرت تعیین می شد تا مردم به واسطه او برای حل مشکلات علمی و غیر علمی خویش از آن حضرت کمک بگیرند.^۲ آغاز آن دوره سال ۲۶۰ و پایان آن سال ۳۲۹ قمری بوده است.^۳ همچنین غیبت حضرت یک دوره بلند مدت دارد که از آن با عنوان غیبت کبرا یاد می شود و در آن دوره نایب خاصی از سوی آن حضرت تعیین نمی شود و جز از طریق غیر عادی و ناشناخته، تشرف به حضور آن بزرگوار امکان ندارد. این دوره، از سال ۳۲۹ قمری آغاز شده و پایان آن نامعلوم است. منظور از دهه های آغازین عصر غیبت کبرا در عنوان این فصل، ۷۱ سال نخست این دوره از سال ۳۳۰ تا سال ۴۰۰ قمری است.

ویژگی این دوره آن است که هیچ کس نمی تواند ارتباط رسمی با آن بزرگوار داشته باشد و از دانش تفسیری آن حضرت بهره مند شود و در نتیجه جز از طریق غیر عادی نمی توان در

۱. برای دیدن برخی از آن روایات، ر.ک: کلینی، اصول الکافی، ج ۱، ص ۴۰۰-۴۰۲، ح ۱۲، ۱۹ و ۲۰؛ مجلسی، مرآة العقول، ج ۴، ص ۴۷، ۵۲ و ۵۴؛ همو، بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۱۵۵، ح ۱۰-۱۱ و ج ۵۳، ص ۳۲۴؛ مازندرانی، شرح اصول الکافی، ج ۶، ص ۲۶۱ و ۲۶۶-۲۶۷؛ نعمانی، کتاب الغیبة، ص ۱۷۵، ح ۱ و ۲ و ص ۱۸۱، ح ۱۶؛ طبری، دلائل الامامة، ص ۵۳۰، ح ۱۱۰ و ص ۵۳۵، ح ۱۲۴؛ طبرسی، اعلام الوری باعلام الهدی، ج ۲، ص ۲۵۹؛ فیض کاشانی، الوافی، ج ۲، ص ۴۱۴، ح ۹۲۰؛ کورانی، معجم احادیث الامام المهدي علیه السلام، ص ۳۷۴.

۲. برای آشنایی با نایبان خاص آن حضرت، ر.ک: مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۳۹۶-۳۴۴.

۳. با توجه به تاریخ وفات علی بن محمد سیمری، آخرین نایب آن حضرت، یعنی سال ۳۲۹ قمری (ر.ک: علامه حلی، خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال، ص ۴۳۲؛ قمی، الکنی و الالقاب، ج ۳، ص ۲۶۸)، از توقیعی که از او نقل شده به دست می آید که پایان غیبت صغرا سال ۳۲۹ قمری بوده است (برای دیدن آن توقیع، ر.ک: صدوق، کمال الدین، باب ۴۵، ص ۵۱۶، ح ۴۴؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۳۶۱ و ج ۷۴، ص ۱۹۷).

فهم و تفسیر قرآن از مفسر برگزیده خدا کمک گرفت و استفاده از مفسران برگزیده خدا محدود به کمک گرفتن از روایات تفسیری به جامانده از آنان است.

از منابع کتاب‌شناسی و رجال‌شناسی و کتاب‌های علوم قرآنی و کتاب‌های تفسیری به جامانده از آن عصر استفاده می‌شود که در آن ۷۱ سال نیز دانش تفسیری رایج بوده و دانشمندی از شیعه و اهل تسنن به تفسیر قرآن اشتغال داشته و تفسیرهایی برای قرآن نوشته‌اند که برخی از آنها مفقود شده و برخی باقی مانده و چاپ شده و موجودند. با تتبع در منابع یادشده، ۶۹ اثر تفسیری قرآنی پدیدآمده در هفت دهه آغازین غیبت کبرا شناسایی شد که بخشی از آن آثار را عالمان شیعه و بخشی را عالمان اهل تسنن پدید آورده‌اند و پانزده اثر از آنها موجود و بقیه آنها مفقود است. از این رو در این فصل آثار تفسیری قرآنی آن مقطع تاریخی را در دو عنوان تفاسیر موجود و تفاسیر مفقود معرفی می‌کنیم^۱ و سپس با توجه به ویژگی‌های آثار تفسیری آن مقطع، به ویژگی‌ها و مشخصات تفسیری آن عصر اشاره خواهیم کرد.

الف) کتاب‌های تفسیری^۲ موجود

از پانزده اثر موجود این مقطع تاریخی، یک اثر بدون اختلاف و تردید از تألیفات شیعه^۳ و هفت اثر نیز بدون اختلاف و تردید از تألیفات اهل تسنن است^۴ و در مذهب مؤلفان هفت اثر دیگر اختلاف است^۵: برخی در معرفی مؤلفان آن آثار، از شیعه بودن آنان خبر داده‌اند، و برخی،

۱. در این فصل به علت کم بودن عدد تفاسیر موجود، کتاب‌ها و منابع تفسیری موجود شیعه و اهل تسنن را نیز یکجا ذیل یک عنوان معرفی کرده‌ایم، ولی در فصل‌های پنجم و ششم، کتاب‌ها و منابع تفسیری موجود شیعه و اهل تسنن جداگانه ذیل دو عنوان معرفی می‌شوند.

۲. منظور از کتاب‌های تفسیری در این نوشتار، اعم است از کتاب‌هایی که تفسیر محض‌اند و با عنوان تفسیر نوشته شده‌اند و کتاب‌هایی که با عنوان تفسیر نوشته نشده‌اند، بلکه با عناوین دیگر مانند «غریب القرآن»، «معانی القرآن»، «مفردات القرآن»، «اعراب القرآن»، «ناسخ القرآن و منسوخه»، «وجوه القرآن و نظائر»، «کتاب القراءات» و... تألیف شده‌اند، ولی به گونه‌ای در روشن شدن معنا و مقصود آیات مفید و مؤثرند و در تفسیر آیات از آنها نیز می‌توان کمک گرفت و به تعبیر دیگر جزئی از کار تفسیری را دربردارند.

۳. تفسیر النعمانی.

۴. تأویلات اهل السنة ماتریدی؛ معانی القرآن الکریم نحاس؛ اعراب القرآن نحاس؛ الناسخ و المنسوخ فی القرآن نحاس؛ احکام القرآن جصاص؛ تفسیر السمرقندی؛ مختصر تفسیر ابن سلام یا تفسیر القرآن ابن ابی‌زمین.

۵. غریب القرآن سجستانی؛ اعراب ثلاثین سورة من القرآن ابن خالویه؛ الحجة فی علل القراءات السبع ابوعلی فارسی؛ اعراب القرآن فی ما اغفله الزجاج عن المعانی ابوعلی فارسی؛ تفسیر ابی الحسن الرمانی؛ الوجوه و النظائر ابوہلال عسکری.

آنان را از اهل تسنن دانسته‌اند. در نتیجه نمی‌توان آن آثار را به صورت قطعی از تألیفات شیعه یا اهل تسنن به شمار آورد. اینک آن پانزده اثر به ترتیب تاریخی معرفی می‌شوند.

۱. غریب القرآن / سجستانی (۳۳۰ق)

مؤلف این کتاب، ابوبکر محمدبن عزیز^۱ سجستانی زنده تا سال ۳۳۰ قمری است.^۲ در کتاب‌های رجال شیعه از وی یاد نشده است. ذهبی، رجال‌شناس اهل تسنن، با عنوان «العزیزی» و با عبارت «الامام ابو بکر محمد بن عزیز، السجستانی المفسر، مصنف غریب القرآن» از او یاد کرده و گفته مردی فاضل و خیر بوده است.^۳ داوودی نیز او را با عنوان محمدبن عزیز ابوبکر سجستانی عزیز آورده و گفته ادیب، فاضل و متواضع بوده، از ابوبکر بن انباری [دانش] فراگرفته و غریب القرآن مشهور را تألیف کرده و آن را خوب به سامان رسانده است.^۴ آقابزرگ تهرانی از این کتاب با عبارت «غریب القرآن المسمی نزهة القلوب» تألیف ابوبکر محمدبن عزیز سجستانی متوفای ۳۳۰ قمری خبر داده، و گفته شیخ طریحی آن را به ترتیب حروف الفبا مرتب کرده تا دسترسی به آن آسان باشد و لغاتی را که در متن آن نبوده به آن اضافه کرده و بابی را مشتمل بر نکته‌هایی لطیف و فایده‌هایی شریف به آخر آن ملحق کرده و آن را نزهة الخاطر نامیده است.^۵ در کتاب دیگرش، ذیل کشف الظنون از خطبه اول کتاب (الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد النبی و آله الطیبین الطاهرین و سلم کثیرا) استفاده کرده که مؤلف این کتاب شیعه دوازده‌امامی بوده است؛^۶ ولی این استفاده نقض می‌شود به عبارت‌های «قول عمر رحمه الله» و «قول النبی ﷺ فی عمر رحمه الله» که در

۱. درباره نام پدر مؤلف اختلاف است که «عزیز» است یا «عزیز». برخی «عزیز» را صحیح دانسته‌اند و برخی دیگر «عزیز» را، و هریک بر صحت نظر خود ادله‌ای آورده‌اند (ر.ک: زبیدی، تاج العروس، تحقیق علی شیری، ج ۸، ص ۱۰۳-۱۰۴).

۲. ذهبی گفته وی تا حدود سال ۳۳۰ باقی بوده است (ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۵، ص ۲۱۷)، ولی داوودی و آقابزرگ، وفات او را سال ۳۳۰ ذکر کرده‌اند (ر.ک: داوودی، طبقات المفسرین، ج ۲، ص ۱۹۴؛ آقابزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۱۶، ص ۴۹).

۳. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۵، ص ۲۱۶، رقم ۸۰.

۴. داوودی، طبقات المفسرین، ج ۲، ص ۱۹۳-۱۹۴، رقم ۵۳۴.

۵. آقابزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۱۶، ص ۴۹، رقم ۲۰۶.

۶. همو، ذیل کشف الظنون، ص ۶۸. در نسخه‌ای از آن که با تحقیق محمد ادیب عبدالواحد جمران چاپ و منتشر شده است، در مقدمه مصنف عبارت «... و صلی الله علی سیدنا محمد خاتم النبیین والمرسلین و علی اله الطاهرین...» و در پایان کتاب عبارت «و صلی الله علی محمد نبیه و آله الطیبین الطاهرین» دیده می‌شود (ر.ک: سجستانی، غریب القرآن، تحقیق محمد ادیب عبدالواحد جمران، ص ۴۳ و ۵۴۰).

برخی صفحات این کتاب به چشم می‌خورد.^۱

طریحی در مقدمه تفسیر غریب القرآن پس از ذکر این کتاب با اوصاف «فائق، رائق، عجیب و غریب»، به تغییر ترتیب آن طبق حروف الفبا و اضافه کردن برخی لغات و نکته‌های تفسیری در متن و ملحق کردن بابتی در آخر آن و نامیدن آن به *نزهة الخاطر و سرور الحاضر* اشاره کرده است.^۲ از آن عبارت استفاده می‌شود که تفسیر غریب القرآن طریحی تکامل یافته غریب القرآن سجستانی است.

ذهبی از برخی نقل کرده که نسخه‌ای از غریب القرآن را با خط مؤلفش دیده که در پایان آن با عبارت «کتاب محمد بن عزیز» از مؤلف آن یاد شده است.^۳ آقابزرگ تهرانی نیز از وجود نسخه‌ای از آن در کتابخانه سپهسالار، و نسخه دیگر آن در کتابخانه دانشگاه [تهران] رقم ۳۷۵۷ خبر داده است.^۴ این کتاب تاکنون چندین بار چاپ شده است. از جمله در سال ۱۹۹۳ میلادی با مقدمه احمد عبدالقادر اصلاحیه، و در سال ۱۴۱۶ قمری (۱۹۹۵م) با مقدمه و تحقیق محمد ادیب عبدالواحد جمران در ۶۶۸ صفحه در دار القتیبة سوریه چاپ و منتشر شده است. در این نوشتار از چاپ ۱۴۱۶ قمری استفاده کرده‌ایم.

از این کتاب با نام‌های گوناگون یاد شده است: برخی با نام «غریب القرآن»^۵ و برخی با نام «نزهة القلوب»^۶ و برخی با نام «غریب القرآن المسمی نزهة القلوب»^۷ و بعضی دیگر با نام «غریب القرآن علی حروف المعجم»^۸ و برخی با نام «نزهة القلوب فی تفسیر غریب القرآن العظیم»^۹ از آن یاد کرده‌اند؛ اما از عبارت «... هذا تفسیر غریب القرآن، ألف علی حروف

۱. ر.ک: سجستانی، غریب القرآن، ص ۳۰۷ و ۳۳۹.

۲. طریحی، تفسیر غریب القرآن، ص ۴.

۳. ر.ک: ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۵، ص ۲۱۷.

۴. آقابزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۱۶، ص ۴۹.

۵. ر.ک: همو، ذیل کشف الظنون، ص ۶۸ و ۱۰۸؛ ابن طاووس، سعد السعود، ص ۲۴۷؛ کفعمی، محاسبه النفس، ص ۲۶؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۳۵، ص ۳۵۵.

۶. ر.ک: حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۲، ص ۱۹۴۵.

۷. در انتشارات دار قتیبه در سوریه با همین نام چاپ شده است.

۸. ر.ک: زرکلی، الأعلام، ج ۶، ص ۲۶۸.

۹. ر.ک: کحاله، معجم المؤلفین، ج ۱۰، ص ۲۹۲.